

ՀԱՐԱԲԵՐՅԱԼՆԵՐԻ ԵՎ ՀԱՐԱԲԵՐԱԿԱՆ ԲԱՌԵՐԻ ՇՐՋՈՒՆ
ՇԱՐԱԴԱՍՈՒԹՅՈՒՆԸ ՀԻՆ ՀԱՅԵՐԵՆՈՒՄ*

ԼԱԼԻԿ ԽԱԶԱՏՐՅԱՆ

Բանալի բառեր՝ շարահյուսական կառուցատիպ, հետադաս շարադասութիւն, խնդիր-լրացում, հարաբերական բառեր, հարաբերյալներ, երկրորդական նախադասութիւն, նախադասութիւն տրոհված անդամներ:

Նախաբան

Հին հայերենի շարահյուսական մակարդակում նախադասութիւնները կառուցվածքային որոշակի յուրահատկութիւններ են դրսևորում. ինքնուրույն ու թարգմանական երկերում հանդիպում են շարադասութիւն չընկնող կառուցատիպեր, տրոհված անդամներով նախադասութիւններ, լրացումների՝ թե՛ նախադաս և թե՛ հետադաս կիրառութիւններ, անվանական ու դերբայական նախադասութիւններ¹, պարզ նախադասութիւն տարատեսակ կառուցվածքներ² և այլն:

Նախադասութիւնների շարահյուսական յուրահատկութիւնները մասնավորապես վերաբերում են հին հայերենի շարադասական այն կաղապարներին, որոնց բաղադրիչները հանդես են գալիս չընկնող շարադասութիւնաբար: Շրջուն շարադասութիւնը, սակայն, չպետք է ըմբռնել նախադասութիւն անդամների դիրքային փոփոխութիւն կամ դիրքային տարբերակների տեսակետից: Ուսումնասիրութիւնները ցույց են տալիս, որ հին հայերենի մակարդակում հանդիպում են որոշակի կառուցատիպի նախադասութիւններ, որոնք զգալիորեն տարբերվում են նախադասութիւնների ընդունված (կամ մեզ գիտականորեն ծանոթ) շարադասական կաղապարներից: Հարցը մասնավորապես առնչվում է այն բարդ ստորադասական նախադասութիւններին, որոնց արտահայտութիւնն պայանում հարաբերական բառերը, որոնք պետք է գետեղված լինեն գլխավոր նախադասութիւնների մեջ, սակայն գտնվում են երկրորդական նախադասութիւններում՝ այդպիսով ցուցաբերելով տրոհման կամ չընկնող շարադասութիւն յուրահատուկ դրսևորումներ: Այդպիսի կառուցատիպի նախադասութիւնների ուսումնասիրութիւնը որոշակիորեն կարող է համալրել հին հայերենի շարադասական կաղապարների գիտական նկարագրութիւնը:

* Ներկայացվել է 18. III. 2020 թ., գրախոսվել է 23. III. 2020 թ., ընդունվել է տպագրութիւն 03. VI. 2020 թ.:

¹ Գ. Ջ ա հ ու կ յ ա ն. Հայոց լեզվի պատմութիւն. նախագրային ժամանակաշրջան, Երևան, 1987, էջ 350–351, 369–370:

² Ա. Հ ա յ ր ա պ ե տ յ ա ն. Գրաբարի շարադասութիւնը, Երևան, 2005:

Հարաբերյալների և հարաբերական բառերի շրջունը շարադասությունը

Հին հայերենին հատուկ շարահյուսական այդ կառույցների հարցը կարելի է լուծել դրանց արտահայտության և բովանդակության պլանների հարաբերակցված քննության միայն³։ դրանք կարելի է վերլուծել ըստ հետևյալ մեկնակետերի.

1. ըստ հարաբերական բառերի տեսակի և արտահայտության պլանի.

ա) իբրև հարաբերականներ՝ կիրառվում են որ, ուր, ուստի այլ բառեր,

բ) հարաբերականները հանդես են գալիս ուղիղ (որ) կամ թեք ձևերով (գործէ, որով) և այլն,

2. ըստ հարաբերյալ բառերի շարադասական դիրքի.

ա) գլխավոր նախադասության հարաբերյալները գտնվում են երկրորդական նախադասության մեջ,

բ) հարաբերյալները հաջորդում են միջադաս նախադասությանը:

Կանոնավոր շարադասության դեպքում սովորաբար հարաբերյալներին հաջորդում են երկրորդական նախադասության համապատասխան հարաբերական բառերը⁴: Հմմտ. «Առաքեալքն արբուցին տիեզերաց երկուք բաժակօք՝ որք կամեցան ըմպել զինչ կամեցանն» (Ագաթ., 254). (առաքեալքն որք): «Նա և նոքին իսկ, որ չարքն կարծին անմտաց, երբէք երբէք օգտակար լինին և զերծուցիչք ի մահուանէ» (Եզն., 63). (նոքին ... որ): «Եթէ բազումք և հոլովք, որք յենթակայէ միայնոյ են... ոչ գոն կատարեալք» (Անյ., 48). (բազումք և հոլովք ... որք):

Հին հայերենի թարգմանական և ինքնուրույն մատենագրական երկերում հանդիպում են նաև այնպիսի նախադասություններ, որոնց արտահայտության պլանում երկրորդական նախադասության անդամները երբեմն միջարկված են մեկ այլ երկրորդական նախադասությամբ կամ որոշ դեպքերում գլխավոր նախադասության անդամները գետեղված են երկրորդական նախադասություններում: Հմմտ. «Զիա՞րդ պաշտիցեմք զարեգակն, որ մերթ կոչի իբրև զճառայ առ ի սպասն՝ յոր կարգեցաւ՝ հասանելոյ» (Եզն., 14): Այստեղ «առ ի սպասն հասանելոյ» պարագայական կապակցությունը միջարկվել է «յոր կարգեցաւ» երկրորդական նախադասությամբ, որ հանդես է եկել միջադաս շարադասությամբ: Հմմտ. նաև «Բազումք ի ձէնջ լաւագոյնք էք քան զիս արութեամբ» (Եղ., 101): Փխն.՝ «Բազումք ի ձէնջ լաւագոյնք էք արութեամբ, քան զիս»:

Ուսումնասիրությունները ցույց են տալիս, որ Աստվածաշնչի թարգմանական գրքերում⁵ և հին հայերենի ինքնուրույն մատենագրական եր-

³ Լեզվական միավորների քննության հարաբերակցական եղանակն առաջարկել և կիրառել է Գ. Զահուկյանը. տե՛ս նրա «Ժամանակակից հայերենի տեսության հիմունքները», 1974:

⁴ Տե՛ս Հ. Ավետիսյան, Ռ. Ղազարյան. Գրաբարի ձեռնարկ, Երևան, 1976, էջ 205–206: Լ. Խաչատրյան, Գ. Թոսունյան. Գրաբարի դասագիրք, Երևան, 2004, էջ 297–298:

⁵ Քննության բնագիր ենք ընտրել Հայաստանի աստվածաշնչային ընկերության 1997-ին հրատարակած մատյանը: Բնագրային օրինակներն ըստ «Հա-

կերում գլխավոր նախադասության հարաբերյալները (խնդիր-լրացումները) գտնվում են երկրորդական նախադասությունների մեջ կամ միջարկված են լինում այլ նախադասություններով. այսինքն՝ հարաբերականները նախորդում են հարաբերյալ բառերին⁶:

Համեմատենք հետևյալ նախադասություններում հարաբերյալների և հարաբերական բառերի շարադասական յուրահատկությունները: Ընդ որում՝ հարաբերյալների շարահյուսական պաշտոնները տվյալ դեպքում էական դեր չեն կատարում: Հմտ. «Զի արժանի զգերութիւն ընկալցի, որ առ ի քէն քան զամենայն առաւել պատուական էր երկիրն» (Իմաս. ԺԲ. 7): Փխն.՝ «Զի արժանի զգերութիւն ընկալցի երկիրն, որ առ ի քէն քան զամենայն առաւել պատուական էր» (ենթակա): «Ո՛ւր է, որ ծնաւ արքայն Հրէից» (Մատ. Բ. 2): Փխն.՝ «Ո՛ւր է արքայն Հրէից, որ ծնաւ» (ենթակա): «Երթ, տուեալ լիցի քեզ որ ինչ յինէս խնդրեցէր փոխանակաց քոց» (Բուզ., 174): Փխն.՝ «Երթ, տուեալ լիցի քեզ զինչ, որ յինէս խնդրեցէր փոխանակաց քոց» (խնդիր): «Դագաղք էին, ասէ, ոսկեղէնք... և պատմուծանն որ մարմնովն՝ ոսկեթել» (Խոր., 190): Փխն.՝ «Դագաղք էին, ասէ, ոսկեղէնք... և պատմուծանն ոսկեթել, որ մարմնովն» (որոշիչ): «Քաջաջ սարկաւագ, ուստի եպիսկոպոսն էր՝ յիշտունեաց» (Եղ., 179): Փխն.՝ «Քաջաջ սարկաւագ յիշտունեաց, ուստի եպիսկոպոսն էր» (պարագա):

Նմանատիպ կառույցները վերլուծելու տարբեր մեկնակետեր կան. մենք նպատակահարմար ենք համարում դրանց ուսումնասիրությունը կատարել ըստ այն գործոնի, թե գլխավոր նախադասության հարաբերյալով արտահայտված որ անդամն է գտնվում երկրորդական նախադասության մեջ:

Լեզվական փաստերի քննությունը ցույց է տալիս, որ համատիպ նախադասություններում հարաբերական բառերին գերազանցապես հաջորդում է գլխավոր նախադասության հարաբերյալի դեր կատարող ենթական⁷. Նրան վիճակագրորեն հաջորդում են խնդիր և պարագա

մաբարբառ հին և նոր կտակարանաց, աշխատասիրութիւն Թաղէոս վարդապետի Աստուածատուրեան Արապկերցոյ» աշխատության (Երուսաղեմ, 1895):

⁶ Հին հայերենի շրջանակներում այս իրողությունը մասնակիորեն անդրադարձել է Ա. Բագրատունին՝ կապված որ հարաբերական դերանվան հետադաս շարադասության հետ (Ա. Բագրատունի. Հայերէն քերականութիւն ի պէտս զարգացելոց, Վենետիկ, 1852, էջ 367): Վ. Առաքելյանը նկատում է, որ այս երևույթը հատուկ կարող է լինել միայն մշակութային գործընթաց ապրած որևէ գրական լեզվի կամ կարող է լինել թարգմանության հետևանք (Վ. Առաքելյան. Ակնարկներ հայոց գրական լեզվի պատմության, Երևան, 1981, էջ 124, 134): Մեկ այլ աշխատության մեջ նա այդ կարգի կառույցները դիտում է մեկ՝ եբրայաբանություն, մեկ՝ ժողովրդական խոսքային հավելադրության հատկանիշ (Վ. Առաքելյան. Հինգերորդ դարի հայ թարգմանական գրականության լեզուն և ոճը, Երևան, 1984, էջ 225): Ա. Աբրահամյանն այս կառուցատիպերը դիտարկում է որպես շրջուն շարադասության հետևանք (Ա. Աբրահամյան. Գրաբարի ձեռնարկ, Երևան, 1976, էջ 417):

⁷ Հին հայերենում ենթակայի դերով հարաբերյալ բառերի հետադաս շարադասության մասին տե՛ս Լ. Խաչատրյան. Հին հայերենի շարահյուսական մեկ կառուցատիպի մասին. – Շիրակի հայագիտական հետազոտութ-

լրացումները⁸: Այդպիսի նախադասությունների դիտվածքում որոշակի հետաքրքրություն են ներկայացնում այն կառույցները, որոնց հարաբերյալ բառերը կատարում են խնդրային գործառույթ:

Նման նախադասության հետադաս հարաբերյալները հանդես են գալիս երկու դիրքով. մի դեպքում հարաբերյալը գտնվում է երկրորդական նախադասության մեջ, երկրորդ դեպքում՝ գլխավոր նախադասության հարաբերյալն ու մյուս անդամները միջարկվում են երկրորդական նախադասությամբ:

Դիտարկենք այդ դեպքերն առանձին-առանձին:

Ա) Գլխավոր նախադասության հարաբերյալը գտնվում է երկրորդական նախադասության մեջ

Այս կարգի բարդ նախադասությունների արտահայտության սլանում հարաբերականով կապակցվող երկրորդական նախադասությունները միջադաս դիրք են գրավում՝ գտնվելով գլխավոր նախադասության ենթակայի և ստորոգյալի միջև: Հմմտ. *«Եւ զայլ ամենայն որ այր կռուոյ յաշխարհի գտանէր, ցանեցի, ցրուեսցի»⁹ (որ... այր կռուոյ): Փխն.՝ «Եւ զայլ ամենայն այր կռուոյ ցանեցի, ցրուեսցի, որ յաշխարհի գտանէր» (այր կռուոյ, որ): *«Դու որ գործէին զամբարտաւանութիւն զսողոմացիսն խայտառակեցեր» (որ... զսողոմացիսն): Փխն.՝ «Դու խայտառակեցեր զսողոմացիսն, որ գործէին զամբարտաւանութիւն» (զսողոմացիսն, որ):

Երբեմն երկրորդական նախադասության մեջ զետեղված հարաբերյալը, որ կատարում է ենթակայի պաշտոն, ուղիղ շարադասության դեպքում հանդես է գալիս խնդրի պաշտոնով: Հմմտ. *«Դու որ յառաջ զանօրէնութիւնսն գործէին հսկայս ... ջնջեցէր» (որ ... զհսկայս): Փխն.՝ «Դու ջնջեցէր զհսկայս, որ յառաջ զանօրէնութիւնսն գործէին» (զհսկայս, որ):

Հանդիպում են որոշակի կառուցատիպի նախադասություններ, որոնց երկրորդական նախադասությունները վերջադաս դիրք են գրավում գլխավոր նախադասության նկատմամբ. հարաբերյալները դարձյալ գտնվում են երկրորդական նախադասությունների մեջ: Հմմտ. «Կորոյս զոր առնէր զփառս անմահութեան» (Եղ., 37). (զոր... զփառս): Փխն.՝ «Կորոյս զփառս, զոր առնէր անմահութեան» (զփառս, զոր):

Այսպիսի նախադասությունների շարքում որոշակի կշիռ ունեն այն կառուցատիպերը, որոնք սկսվում են հարաբերական դերանունով: Հմմտ. «Զորմէ գրեաց Մովսէս յօրենսն և մարգարէքն, գտաք զՅիսուս» (Յովհ. Ա. 45). (զորմէ... զՅիսուս): Փխն.՝ «զՅիսուս, զորմէ գրեաց Մովսէս յօրենսն և մարգարէքն, գտաք» (զՅիսուս, զորմէ): *«Զոր նախնեացն ձերոց մեծաւ աշխատութեամբ գտեալ էր, դա ի միում ամի կորոյս զերկիրն ամե-

յունների կենտրոն, գիտական աշխատություններ, Գյումրի, 2020, № 1, էջ 199–210:

⁸ Տրոհված պարագայական լրացումների քննությունն առանձին հոդվածի նյութ է:

⁹ Ա. Բագրատունու վերը նշված աշխատության 367-րդ էջից բերված օրինակները տալիս ենք աստղանիշով:

Պատմամանրագիտական հանրագիտություն 2020 № 2 Историко-филологический журнал

նայն» (զոր... զերկիրն ամենայն): Փխն.՝ «Ձամենայն երկիրն, զոր նախնեացն ձերոց մեծաւ աշխատութեամբ գտեալ էր, դա ի միում ամի կորոյս» (զամենայն երկիրն, զոր): *«Ձոր մարգարէն նշանակաւ զբանն խօսեցաւ և առակաւ, սոքա առեալ պարզ և ուղիղ ի վերայ վիմին մեկնեցին» (զոր... զբանն): Փխն.՝ «Ձբանն, զոր մարգարէն նշանակաւ խօսեցաւ և առակաւ, սոքա առեալ պարզ և ուղիղ ի վերայ վիմին մեկնեցին» (զբանն, զոր): *«Ձոր բազում սպառնացաւ թագաւորն՝ զամենայն չարիսն կամի անցուցանել ընդ աշխարհն Հայոց» (Եղ., 49). (զոր... զամենայն չարիսն): Փխն.՝ «Ձամենայն չարիսն, զոր բազում սպառնացաւ թագաւորն՝ կամի անցուցանել ընդ աշխարհն Հայոց» (զամենայն չարիսն, զոր): *«Եւ որք խաչեցան յերկուց աւազակացն մին սպաշխարեաց» (որք... յերկուց աւազակացն): Փխն.՝ «Եւ յերկուց աւազակացն, որք խաչեցան՝ մին սպաշխարեաց» (յերկուց աւազակացն, որք): *«Ապա զոր ունիցին ևս զբարիսն հանէ ի նոցանէ» (զոր... զբարիսն): Փխն.՝ «Ապա զբարիսն, զոր ունիցին, ևս հանէ ի նոցանէ» (զբարիսն, զոր):

Որոշակի դեպքերում հետադաս հարաբերյալը կարող է լինել նաև նախադրութեան խնդիր: Հմմտ. «Լուաւ ի նմանէ վասն, որ ի Քրիստոս Յիսուս հաւատոցն» (Գործ. ԻԴ. 24). (որ... հաւատոցն): Փխն.՝ «Լուաւ ի նմանէ վասն հաւատոցն, որ ի Քրիստոս Յիսուս» (հաւատոցն, որ):

Ելնելով այն հանգամանքից, որ հարաբերական բառերը հարաբերակցում են հարաբերյալներով արտահայտված խնդիր-լրացումներին՝ կարելի է այդ կարգի լրացումները դիտարկել տարբեր մոտեցումներով՝ միօրինակութունից խոսափելու նպատակով: Ըստ այդմ՝ խնդրային լրացում հարաբերյալները կարելի է դիտարկել արտահայտման ձևի տեսակետից՝ առանձնացնելով բառային և բառակապակցական տեսակները:

1) Բառային հարաբերյալներ

Բառային հարաբերյալները խնդիր-լրացումներ են, որոնք հանդես են գալիս ինչպես ուղիղ, այնպես էլ թեք հոլովներով: Գրաբարալեզու մատյաններն այս առումով հարուստ նյութ են պարունակում: Այսպիսի կառուցատիպերում հարաբերական բառերով կապակցվող երկրորդական նախադասութունները նախադաս դիրք ունեն: Հմմտ. «Այլ զոր օրէնս տէրս ձեր ունի, զնոյն և դուք կալարուք» (Եղ., 26). (զոր... օրէնս): Փխն.՝ «Այլ զօրէնս, զոր տէրս ձեր ունի, զնոյն և դուք կալարուք» (օրէնս, զոր): *«Ձոր արդարեւ Բանն Աստուած հաստատէ» (Փարպ., 33). (զոր... զբանն): Փխն.՝ «Ձբանն, զոր արդարեւ Աստուած հաստատէ» (զբանն, զոր): *«Ձոր Բանն Աստուած հրեշտակօք բացեալ՝ յայտնէր զինքն հաւատացելոց յանուն նորա» (Փարպ., 93). (զոր... զբանն): Փխն.՝ «Ձբանն, զոր Աստուած հրեշտակօք բացեալ՝ յայտնէր զինքն հաւատացելոց յանուն նորա» (զբանն, զոր): *«Ձոր պատուական և մեծարգոյ համարէաք զմահն այնպիսի քան զամենայն զփառս և զմեծութիւնս աշխարհիս» (Փարպ., 105). (զոր... զմահն): Փխն.՝ «Ձմահն, զոր պատուական և մեծարգոյ համարէաք այնպիսի քան զամենայն զփառս և զմեծութիւնս աշխարհիս» (զմահն, զոր): *«Ձոր սկիզբն արարեալ էր բանիցն իւրոց առաջնոց՝ զնոյն յաճախեալ բազմացուցանէր» (Ագաթ., 103). (զոր...

զնոյն): Փխն.՝ «Զնոյն, զոր սկիզբն արարեալ էր բանիցն իւրոց առաջնոց, յաճախեալ բազմացուցանէր» (զնոյն, զոր): «Որոց էութիւնքն զանազանք են, այսոցիկ և կատարելութիւնք զանազանք գոն» (Անյ., 80). (որոց... այնոցիկ): Փխն.՝ «Այսոցիկ, որոց էութիւնքն զանազանք են, և կատարելութիւնք զանազանք գոն» (այսոցիկ, որոց): «Որովք կերպարանի աստուածայինն, նոքիմբք կերպարանի և կատարեալ իմաստասէրն» (Անյ., 82). (որովք... նոքիմբք): Փխն.՝ «Նոքիմբք, որովք կերպարանի աստուածայինն, կերպարանի և կատարեալ իմաստասէրն» (նոքիմբք, որովք): «Որ անպիտանք են՝ զնոսա տանջանօք և կորստեամբ լցցէ» (Ագաթ., 266). (որ... զնոսա): Փխն.՝ «Զնոսա, որ անպիտանք են, տանջանօք և կորստեամբ լցցէ» (զնոսա, որ):

Որոշակի կառուցատիպերում երկրորդական նախադասությունները վերջադաս դիրք ունեն: Հմմտ. «Երթ, տուեալ լիցի քեզ որ ինչ յինէս խնդրեցէր փոխանակաց քոց» (Բուզ., 174). (որ... ինչ): Փխն.՝ «Երթ, տուեալ լիցի քեզ զինչ, որ յինէս խնդրեցէր փոխանակաց քոց» (զինչ, որ...):

Ինչպես երևում է վկայված բնագրային օրինակներից, թեք հոլովներով արտահայտված հարաբերյալները հանդես են գալիս սեռական, հայցական և գործիական հոլովներով. բնականաբար, նույն հոլովներով են արտահայտվում նաև համապատասխան հարաբերական բառերը:

2) Բառակապակցական հարաբերյալներ

Շրջունը շարադասությամբ հարաբերյալներն արտահայտված են լինում նաև բառակապակցությամբ: Բառակապակցական հարաբերյալները տարատեսակ դրսևորումներ ունեն. հանդիպում են ինչպես սովորական, այնպես էլ հատկանվանական կապակցություններով:

Սովորական կապակցություններով հարաբերյալները զգալի տեսակարար կշիռ ունեն մատենագրական երկերում: Հմմտ. «Ոչ այլ ինչ նշանակէ երեւութիցս շարժումն, եթէ ոչ որ ի Հայկազնեանն Տիրանայ հասանելոց է մեզ բռնութեան յարձակումն» (Խոր., 77). (որ... բռնութեան յարձակումն): Փխն.՝ «Ոչ այլ ինչ նշանակէ երեւութիցս շարժումն, եթէ ոչ բռնութեան յարձակումն, որ ի Հայկազնեանն Տիրանայ հասանելոց է մեզ» (բռնութեան յարձակումն, որ): «Եւ զոր արտաքոյ քան զամուրսն գտանէին զբազմութիւն մարդկանն, վարեցին ի գերութիւն» (Եղ., 126). (զոր... զբազմութիւն մարդկանն): Փխն.՝ «Եւ զբազմութիւն մարդկանն, զոր արտաքոյ քան զամուրսն գտանէին, վարեցին ի գերութիւն» (զբազմութիւն մարդկանն, զոր): «Զոր ոչ միայն առաջի ձեր Արեաց, այլ և ի կայսեր դրանն և յայլ ազգս պատմեսցի համբաւն այն» (Փարպ., 55). (զոր... համբաւն այն): Փխն.՝ «Համբաւն այն, զոր ոչ միայն առաջի ձեր Արեաց, այլ և ի կայսեր դրանն և յայլ ազգս, պատմեսցի» (համբաւն այն, զոր): «Զոր լուեալ արքային Հագկերտի զկոտորումն լաւ արանց ... յահաւոր սուգ ընկղմանել խռովէր» (Փարպ., 73). (զոր... զկոտորումն լաւ արանց): Փխն.՝ «Զկոտորումն լաւ արանց, զոր լուեալ արքային Հագկերտի ... յահաւոր սուգ ընկղմանել խռովէր» (զկոտորումն լաւ արանց, զոր): «Զոր իբրև տեսեալ երանելեաց քահանայիցն Խորենայ և Աբրահամու զբռնաբար դահճաց արգելուլն զնոսա անդէն ի շահաստանին՝

մեծապէս խռովեալք տրտմէին» (Փարպ., 94). (զոր... զարգելուլն զնոսա): Փխն.՝ «Զարգելուլն զնոսա, զոր իբրև տեսեալ երանելեաց քահանայիցն Խորենայ և Աբրահամու զբռնաբար դահճաց անդէն ի շահաստանին՝ մեծապէս խռովեալք տրտմէին» (զարգելուլն զնոսա, զոր): «Յորս մատուցեալք դարբինքն ... և ոչ կարացին կտրել զստուարութիւն բեւեացն» (Փարպ., 92). (յորս... զստուարութիւն բեւեացն): Փխն.՝ «Զստուարութիւն բեւեացն, յորս մատուցեալք դարբինքն ... և ոչ կարացին կտրել» (զստուարութիւն բեւեացն, յորս): «Որ յաստիճան եպիսկոպոսութեան ձեռնադրեցան ի նմանէ՝ աւելի քան զչորեքհարիւր եպիսկոպոս» (Ագաթ., 448). (որ... աւելի քան զչորեքհարիւր եպիսկոպոս): Փխն.՝ «Աւելի քան զչորեքհարիւր եպիսկոպոս, որ յաստիճան եպիսկոպոսութեան ձեռնադրեցան ի նմանէ» (աւելի քան զչորեքհարիւր եպիսկոպոս, որ): «Զայս և այսպիսի ինչ, և որ ինչ այսմիկ նման էին բանք, խօսէր հանապազ» (Բուզ., 67). (որ... զինչ բանս): Փխն.՝ «Զայս և այսպիսի զինչ բանս, և որ ինչ այսմիկ նման էին, խօսէր հանապազ» (զինչ բանս, որ): «Զի որ զայն անուկն ունիցին, մի՛ գտցի ոսկւոյ կամ արծաթոյ զանակ առ ումեք» (Բուզ., 85). (որ... զայն անուկն): Փխն.՝ «Զի զայն անուկն, որ ունիցին, մի՛ գտցի ոսկւոյ կամ արծաթոյ զանակ առ ումեք» (զայն անուկն, որ): «Զայս և այսպիսի և որ ինչ նման է այս բանից, աւելի և բազում քան զսոյն խօսեցաւ» (Բուզ., 166). (որ... զայսպիսի ինչ): Փխն.՝ «Զայս և զայսպիսի ինչ, և որ նման է այս բանից, աւելի և բազում քան զսոյն խօսեցաւ» (զայսպիսի ինչ, որ): «Զայս և այսպիսի և որ ինչ նման են այսպիսի բանք, խօսեցաւ» (Բուզ., 166). (որ... զայսպիսի ինչ): Փխն.՝ «Զայս և զայսպիսի ինչ և որ նման են այսպիսի բանք, խօսեցաւ» (զայսպիսի ինչ, որ): «Զայս և այսպիսի և որ ինչ այս բանից նման են բանք, խօսեցաւ» (Բուզ., 218). (որ... զայսպիսի ինչ): Փխն.՝ «Զայս և զայսպիսի ինչ և որ այս բանից նման են բանք, խօսեցաւ» (զայսպիսի ինչ, որ):

Մեր ուսումնասիրած բնագրերում հատկանվանական կապակցութիւնները համեմատաբար սակավ են: Օրինակներ՝ «Նախ եւ առաջին փոխարէն բարեացն հատուցանելով առնն զօրաւարի և իմաստնոյ, որ ի Հրէիցն՝ Շամբատայ Բագարատ» (Խոր., 104). (որ... Շամբատայ Բագարատ): Փխն.՝ «Նախ եւ առաջին փոխարէն բարեացն հատուցանելով առնն զօրաւարի և իմաստնոյ, Շամբատայ Բագարատ, որ ի Հրէիցն» (Շամբատայ Բագարատ, որ): «Եւ աղերսեալ որ ի Հրէիցն՝ Շամբատայ Բագարատ» (Խոր., 117). (որ... Շամբատայ Բագարատ): Փխն.՝ «Եւ աղերսեալ Շամբատայ Բագարատ, որ ի Հրէիցն» (Շամբատայ Բագարատ, որ): «Զոր մատնեալ Աստուծոյ ի ձեռս արանց զօրուն Վահանայ Մամիկոնէնի... զիչխանն Սիւնեաց զԳղիհոն ... ներէր խնայելով» (Փարպ., 152). (զոր... զիչխանն Սիւնեաց զԳղիհոն): Փխն.՝ «Զիչխանն Սիւնեաց զԳղիհոն, զոր մատնեալ Աստուծոյ ի ձեռս արանց զօրուն Վահանայ Մամիկոնէնի... ներէր խնայելով» (զիչխանն Սիւնեաց զԳղիհոն, զոր):

Այս կարգի հետադաս հարաբերյալների հարցը քննելիս անհրաժեշտ է որոշակի վերապահում ցուցաբերել. հանդիպում են այնպիսի կառույցներ, որոնց հարաբերյալները երկրորդական նախադասութիւններում ուղղականաձև ենթականեր են. բուն շարադասութեան դեպ-

քում դրանք «վերադառնում են» հայցական հոլովին: Հմմտ. «Զի որ միանգամ գտցին անդ գիրք ասացեալ նոցին սրբոց հարցն առաջնոց՝ թարգմանեալ ի մեր լեզուս բերցեն փութով» (Խոր., 341). (որ... գիրք): Փխն.՝ «Զի գգիրս, որ միանգամ գտցին անդ ասացեալ նոցին սրբոց հարցն առաջնոց՝ թարգմանեալ ի մեր լեզուս բերցեն փութով» (գգիրս, որ): «Ժողովէ զբազմութիւն ընտանի արանց քաջաց և աղեղնաւորաց, և որք ի տէգ նիզակի կամակարողք, նորատիք» (Խոր., 43). (որք... նորատիք): Փխն.՝ «Ժողովէ զբազմութիւն ընտանի արանց քաջաց և աղեղնաւորաց, և զնորատիս, որք ի տէգ նիզակի կամակարողք» (զնորատիս, որք): «Եւ որ ի վերայ բազնին և սեանն կային պատկերքն՝ ծածկեալ պատեցին եղեգամբ» (Խոր., 152). (որ... պատկերքն): Փխն.՝ «Եւ զպատկերսն, որ ի վերայ բազնին և սեանն կային, ծածկեալ պատեցին եղեգամբ» (զպատկերսն, որ):

Բ) Գլխավոր նախադասութեան հարաբերյալը մյուս անդամներից միջարկված է երկրորդական նախադասութեամբ

Այդպիսի կառույցներում հարաբերականով կապակցվող երկրորդական նախադասությունները հանդես են գալիս ինչպես դիմավոր, այնպես էլ անդեմ կառուցատիպերով: Նախադասութեան այդ կարգի կառուցատիպերը հին հայերենին բնորոշ իրողություններ են¹⁰:

Այսպես, հետևյալ նախադասություններում երկրորդական նախադասությունները դիմավոր բնույթի են, որոնց արտահայտությունը գծային պլանում գտնվում են հարաբերյալները: Հմմտ. *«Ի մէջ առնու և զոր Հիմենոս և Փիլեսոս յարուցին ամբոխումն» (զոր... ամբոխումն): Փխն.՝ «Ի մէջ առնու և գամբոխումն, զոր Հիմենոս և Փիլեսոս յարուցին» (գամբոխումն, զոր): *«Ոչ հնձես, զոր ոչ արկեր զսերմանս» (զոր... զսերմանս): Փխն.՝ «Ոչ հնձես զսերմանս, զոր ոչ արկեր» (զսերմանս, զոր):

Որոշ դեպքերում երկրորդական նախադասությունը միջադաս դիրք ունի: Հմմտ. *«Զողեկանն՝ որ ի յառաքինութենէն է՝ պինդ պահիցեմք զազատութիւն: Փխն.՝ «Զազատութիւն ոգեկանն՝ որ ի յառաքինութենէն է՝ պինդ պահիցեմք»:

Անդեմ բնույթի երկրորդական նախադասությունները համեմատաբար սակավ են. հանդիպում է հետևյալ նախադասությունը. *«Ըստ մարգարէին, որ առ քահանայսն Իսրայելի ամբաստանութեան»: Փխն.՝ «Ըստ մարգարէին ամբաստանութեան, որ առ քահանայսն Իսրայելի»:

Եզրակացություն

Հին հայերենի մատենագրական երկերի լեզվական քննությունը ցույց է տալիս, որ նրանցում հանդիպում են որոշակի կառուցատիպի բարդ ստորադասական նախադասություններ, որոնց արտահայտության պլանում հարաբերյալ բառերը հանդես են գալիս ինչպես գլխավոր, այնպես էլ երկրորդական նախադասությունների մեջ: Հին հայերենի շարադասութեան օրինաչափությունն այն է, որ հարաբերյալ բառերը նախորդում են հարաբերական բառերին, սակայն հան-

¹⁰ Է. Մ. Կրտչյան. Գրաբարի դասընթաց, Երևան, 2008, էջ 192–206:

դիպում են զգալի թվով կառույցներ, որտեղ հարաբերական բառերն են նախորդում հարաբերյալներին: Այլ կերպ ասած՝ հարաբերյալ բառերը, հանդես գալով հետադաս դիրքում, կա՛մ գտնվում են երկրորդական նախադասութայն մեջ, կա՛մ գլխավոր նախադասութայն մյուս անդամներից տրոհված են լինում երկրորդական նախադասութայն:

Հին հայերենի ինքնուրույն մատենագրական երկերում և Աստվածաշունչ մատյանում հետադաս (չըջուն շարադասութայն) հարաբերյալները կատարում են շարահյուսական տարբեր պաշտոններ. որոշակի յուրահատկություն են դրսևորում այն կառույցները, որոնց արտահայտությունն է պահանջում հարաբերյալները կատարում են խնդրային գործառույթ:

Անշուշտ, հին հայերենի մատենագրական երկերի և Աստվածաշունչ մատյանի համաժամանակյա ուսումնասիրությունը կարող է նորանոր իրողություններ ի հայտ բերել, սակայն դիտարկված բնագրային վկայությունները որոշակի գաղափար են տալիս խնդրի գործառույթով հարաբերյալ բառերի հետադաս շարադասութայն վերաբերյալ: Տվյալ իրողությունն տարժամանակյա ուսումնասիրությունը կարող է բացահայտել համատիպ կառույցների շարադասութայն պատմական փոփոխությունների ընթացքն ու այդպիսով ամբողջացնել հայերենի շարադասութայն ամբողջական գործընթացի գիտական նկարագրությունը:

Լալիկ Խաչատրյան – ք. գ. դ, պրոֆ., Խ. Աբովյանի անվ. ՀՊՄՀ լեզվաբանական հետազոտությունների լաբորատորիայի վարիչ: Գիտական հետաքրքրությունները՝ ընդհանուր լեզվաբանություն, հայոց լեզվի պատմություն, գրաբար, հայոց լեզվի տեսություն, բառագիտություն, բառարանագրություն: Հեղինակ է 20 գրքի և շուրջ 160 հոդվածի: lingualal51@mail.ru

ՀԱՄԱՌՈՏԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

- Ա) Գրաբարի բնագրային օրինակների սկզբնաղբյուրներ
Ագաթ. – Ագաթանդեղայ Պատմութիւն Հայոց, Տիխիս, 1909:
Անյ. – Դ ա լ ի թ Ա ն յ ա ղ թ. Սահմանք իմաստասիրութեան, Երևան, 1960:
Բուզ. – Փաւստոսի Բիւզանդացոյ Պատմութիւն Հայոց, Թիֆլիս, 1913:
Եզն. – Եզնկայ Կողբացոյ Բագրեւանդայ եպիսկոպոսի Եղծ աղանդոց, Վենետիկ, 1826:
Եղ. – Եղիշէի վարդապետի Վասն Վարդանայ եւ Հայոց պատերազմին, Երևան, 1957:
Խոր. – Մովսիսի Խորենացոյ Պատմութիւն Հայոց, Տիխիս, 1913:
Փարպ. – Ղազարայ Փարպեցոյ Պատմութիւն Հայոց եւ Թուղթ առ Վահան Մամիկոնեան, Տիխիս, 1904:
Բ) Աստուածաշունչ մատենան հին և նոր կտակարանաց, Հայաստանի աստուածաշնչային ընկերություն, Մեծ Բրիտանիա, 1997:
Իմաս. – Իմաստություն Սողոմոնի:
Մատ. – Աւետարան ըստ Մատթէոսի:
Յովհ. – Յայտնություն Յովհաննու:
Գործ. – Գործք Առաքելոց:

REFERENCES

- Abrahamyan A. Grabari dzeṛnark, Yerevan, 1976 (In Armenian).
 Arakelyan V. Aknarkner hayots grakan lezvi patmutyan, Yerevan, 1981 (In Armenian).
 Arakelyan V. Hingerord dari hay targmanakan grakanutyun lezun ev voje, Yerevan, 1984 (In Armenian).
 Avetisyan H., Ghazaryan R. Grabari dzeṛnark, Yerevan, 1976 (In Armenian).
 Bagratuni A. Hayeren kerakanutivn i pets zargatselots, Venetik, 1852 (In Grabar).
 Hayrapetyan S. Grabari sharadasutyune, Yerevan, 2005 (In Armenian).
 Jahukyan G. Hayots lezvi patmutyun. nakhagrayin jamanakashrjan, Yerevan, 1987 (In Armenian).
 Jahukyan G. Zhamanakakits hayereni tesutyun himunknere, Yerevan, 1974 (In Armenian).
 Khachatryan L. Hin hayereni sharahyusakan mek karutsatipi masin.– Shirak hayagitakan hetazotutyunneri kentron, gitakan ashkhatutyunner, Gyumri, 2020, № 1 (In Armenian).
 Khachatryan L., Tosunyan G. Grabari dasagirk, Yerevan, 2004 (In Armenian).
 Mkrtchyan Ed. Grabari dasentats, Yerevan, 2008 (In Armenian).
 Tadeos vardapeti Astvatsaturean Arapkertsvoy. Namabarbar hin ev nor ktakaranats, Jerusalem, 1895 (In Grabar).

ИНВЕРСИРОВАННЫЙ ПОРЯДОК ОТНОСИТЕЛЬНЫХ И
СООТНОСИТЕЛЬНЫХ СЛОВ В ДРЕВНЕАРМЯНСКОМ ЯЗЫКЕ

ЛАЛИК ХАЧАТРЯН

Резюме

Ключевые слова: синтаксический структурный тип, постпозиционный порядок слов, дополнение, относительные слова, соотносительные слова, второстепенное предложение, обособленные члены предложения.

В синтаксическом строе древнеармянского языка особый структурный тип формируют те предложения, в которых соотносительные слова следуют за относительными словами.

Существуют разные аспекты анализа таких конструкций:

а) по относительным слова (որ, ուր, ուստի), б) по форме выражения относительных слов – прямой или косвенной (որ, դորմէ, որով).

Обособленные соотносительные слова имеют разный порядок:

а) соотносительные слова главного предложения находятся в второстепенном предложении, б) соотносительные слова следуют за постпозитивными предложениями.

Обособленные дополнения по форме разделяются на две группы: лексические и сочетаемые.

Исследование показывает, что конструкции с обособленными относительными словами древнеармянского языка встречаются не только в переводческих книгах Библии, но и в самостоятельных библиографических трудах.

Լալիկ Խաչատրյան – ծ. փիլոլ. ն., պրոֆ., ղեկավարող է լինգվիստիկական հետազոտությունների ԼԱՊՄՍ Կ. Աբովյանի անունի վրա: Մասնագիտական շահեր: ընդհանուր լինգվիստիկա, հայերենի պատմություն, հնդարարմենական լինգվիստիկա, հայերենի լեզվաբանություն, լեզվաբանություն, լեզվագրություն: Այսինքն 20 գիրք և մոտ 160 հոդված: lingualal51@mail.ru

THE INVERSELY SYNTAX OF RELATIVE AND CORRELATIVE WORDS IN THE OLD ARMENIAN LANGUAGE

LALIK KHACHATRYAN

Summary

Key words: syntax structural type, postposition word order, object, relative words, correlative words, secondary members of sentence, dependant members of sentence.

In the syntax structure of Old Armenian language unique structural type have such sentences where relative words are put before correlative words. Certain uniqueness show such structures where correlative words have function of object.

There are different aspects to analyze that structures:

a. according to relative words (որ, ուր, ուստի), b. according to form of relative words – direct and oblique (որ, զորմէ, որով).

Isolated correlative words have the following positions:

a. correlative words of principal clause are in dependant sentence, b. correlative words are put after interposition sentence.

Isolated correlative words from the point of view of form can be divided in two groups – lexical and word-combination.

The surveys show that structures with isolated correlative words in Old Armenian are testified or in translation books of the Bible either in independent bibliographical works.

Lalik Khachatryan – Doctor of Sciences in Philology, Professor, Head of Linguistics Research Laboratory of ASPU after Kh. Abovyan. Scientific interests; general linguistics, history of Armenian language, Old Armenian, theory of Armenian language, lexicology, lexicography. Author of 20 books and about 160 articles. lingualal51@mail.ru